

Wacław Uruszczak

Uniwersytet Jagielloński

waclaw.uruszczak@uj.edu.pl

Konfiskata czy sekwestr nieruchomości klasztornych w Królestwie Polskim w 1864 r.?

*Confiscation or Sequestration of Monastic Properties
in the Kingdom of Poland in 1864?*

STRESZCZENIE

Po pokonaniu zrywu niepodległościowego Polaków, jakim było powstanie styczniowe 1863/1864 r., rząd carski zlikwidował pozostałości odrębności ustrojowo-administracyjnej Królestwa Polskiego, przekształcając je w rosyjski Kraj Przywiślański. Represje dotknęły w największym stopniu uczestników powstania i ich rodziny oraz Kościół katolicki jako główną ostoję polskości. Jednym z ważniejszych punktów tych antykościelnych represji podjętych przez rząd carski była kasata i reorganizacja klasztorów dokonana na mocy ukazu wydanego przez cara Aleksandra II w dniu 27 października/8 listopada 1864 r. Kasata klasztoru pociągała za sobą zajęcie całego mienia klasztornego. Kościół klasztorny oddawano do administracji najbliższej parafii jako kościół parafialny lub rektoralny. Grunty i nieruchomości innego rodzaju przekazano w zarząd i za-wiadywanie Skarbu Państwa. Sprawa sekularyzacji nieruchomości należących do zniesionych i zamkniętych klasztorów w 1864 r. nie jest przedstawiona w literaturze historycznej w sposób jednoznaczny i wolny od wątpliwości. Czy rzeczywiście chodziło tutaj o przejęcie dóbr klasztor-nych na własność Skarbu Państwa?

W artykule autor dowodzi, że ukaz carski z 1864 r. nie ustanawiał własności Skarbu Państwa w stosunku do zajętych gruntów klasztornych. Grunt ten pozostawał własnością kościelną, pozostając w bezterminowym zarządzie (tzw. sekwestrze) Skarbu Państwa. Rodzi się jednak pytanie, do jakiej kościelnej osoby prawnej należała ta własność, skoro dotychczasowy podmiot prawa własności (czyli klasztor) został skasowany. Odpowiedź na to udziela sam ukaz, z którego treści wynika *implicite*, że własność ta przypadła „zwierzchności diecezjalnej”, czyli biskupowi lub arcybiskupowi właściwemu ze względu na położenie danego klasztoru. Pozostawało to także w zgodzie z przepisami prawa kanonicznego Kościoła katolickiego. Zasadą prawa kanonicznego było i jest w dalszym ciągu, że w przypadku likwidacji kościelnej osoby moralnej (prawnej) jej majątek automatycznie z mocy prawa przechodzi na własność osoby prawnej bezpośrednio wyższej. Regułą tę stanowił kanon 1501 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r., którego przepis stanowił powtórzenie zasad zawartych w obowiązującym w XIX w. *Corpus Iuris Canonici*. Do respektowania przepisów prawa kanonicznego Kościoła katolickiego na terenie Królestwa Pol-

skiego (kongresowego) zobowiązywał cara Rosji i jego urzędników konkordat z dnia 3 sierpnia 1847 r. zawarty przez cara Mikołaja I z papieżem Piusem IX. W przypadku likwidacji klasztoru na mocy ukazu z 1864 r., z jednoczesnym objęciem w zarząd państwowy należących do niego nieruchomości, nie stawały się one własnością niczyją. Na mocy prawa kanonicznego własność ta automatycznie przechodziła na rzecz kościelnej osoby prawnej bezpośrednio wyższej.

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie kongresowe; powstanie styczniowe 1863 r.; Kościół w Polsce w XIX w.; kasata klasztorów; ukaz cara Aleksandra II z dnia 27 października/8 listopada 1864 r. o kasacie klasztorów

*Profesorowi Wojciechowi Witkowskiemu,
wybitnemu znawcy historii państwa i prawa polskiego*

Wielki narodowy czyn zbrojny, jakim było powstanie styczniowe 1863 r., był wynikiem dążeń narodu polskiego do odzyskania utraconej niepodległości. Pragnieniem powstańców i wspierających ich kręgów społeczeństwa była odbudowa Rzeczypospolitej. W planach powstańczego rządu narodowego miała być to Rzeczpospolita Trojga Narodów: polskiego, litewskiego i ruskiego. Symbolem tego był znak herbowy wpisywany na sztandary i pieczęcie powstańcze. Widniały na nim: polski biały orzeł, litewska pogoń i św. Michał Archanioł jako znak Rusi.

Powstanie miało być zrywem ogólnonarodowym. Rząd powstańczy liczył na szeroki udział chłopów polskich i ruskich (białoruskich i ukraińskich). Sparaliżowała tę akcję propaganda rządu carskiego głosząca, iż polska szlachta wzniciła powstanie, aby uniemożliwić reformy uwłaszczeniowe na wsi prowadzone przez władze rosyjskie. Powstaniu sprzyjał polski Kościół, którego hierarchowie – z arcybiskupem warszawskim Zygmuntem Szczęsnym Felińskim na czele – oraz duchowieństwo parafialne i zakonne udzielało powstańcom różnorodnej pomocy. W parafiach i klasztorach powstańcy znajdowali schronienie, opiekę medyczną, konieczne wsparcie materialne i moralne. Wielu duchownych osobiście służyło w oddziałach powstańczych jako kapelani lub służba pomocnicza. Do rangi symbolu urasta postać katolickiego księdza Stanisława Brzóska, naczelnego kapelana powstania w stopniu generała, dowódcy ostatniego oddziału partyzanckiego walczącego na Podlasiu, straconego przez powieszenie 23 maja 1865 r. w Sokołowie Podlaskim.

Kłęska powstania miała wielostronne skutki polityczne, społeczne, ekonomiczne i moralne. Rząd carski zlikwidował ostatnie pozostałości odrębności ustrojowo-administracyjnej Królestwa Polskiego, przekształcając je w rosyjski Kraj Przywiślański¹. Represje dotknęły w największym stopniu uczestników powstania i ich rodziny oraz Kościół katolicki jako główną ostoję polskości. Walka z Kościołem miała na celu pozabawienie szerokich warstw polskiego narodu oparcia duchowego i tym samym uczynienie go podatnym na rusyfikację.

¹ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 140.

Jednym z ważniejszych punktów antykościelnych represji podjętych przez rząd carski była kasata i reorganizacja klasztorów dokonana na mocy ukazu wydanego przez cara Aleksandra II w dniu 27 października/8 listopada 1864 r.² Ukaz ten był wyrazem represji rządu rosyjskiego wobec Kościoła katolickiego w Polsce, któremu (zwłaszcza klasztorom) zarzucano udział w antyrosyjskim rokoszu 1863 r. (powstaniu styczniowym). W preambule tego ukazu wprost napisano, że klasztory katolickie udzielały powstańcom pomocy, a nawet bezpośrednio brały udział w powstaniu jako członkowie band – jak to ukaz określał – powstańczych.

Kasacie, czyli likwidacji, podlegały klasztory, w których liczba zakonników lub zakonnice wynosiła mniej niż osiem osób, a także – bez względu na wielkość wspólnoty zakonnej – klasztory, którym udowodniono współudział w powstaniu. Bliższe wyjaśnienia w tym zakresie zawierało dodatkowo rozporządzenie cesarskie zatytułowane *Przepisy dodatkowe do Najwyższego Ukazu z dnia 27 Października (8 Listopada) 1864 roku o klasztorach Rzymsko-Katolickich w Królestwie Polskim*³. Znamienny był zwłaszcza § 6, który zawierał zestawienie czynów zarzucanych zakonnikom. Dopuszczenie się któregoś z nich dawało powód do kasaty klasztoru, czyli stosowano tutaj mechanizm odpowiedzialności zbiorowej, rażąco sprzecznej z cywilizowanym porządkiem prawnym. Paragraf ten warto przytoczyć in extenso jako świadectwo bohaterstwa polskiego duchowieństwa zakonnego, które walczącym o niepodległość powstańcom udzielało różnorodnej pomocy, a nierzadko samo brało w powstaniu czynny udział:

§ 6 z mocy art. 2go Ukazu Najwyższego o klasztorach podlegają zamknięciu klasztory, o których udowodniono:

- że zgromadzenie klasztorne podmawiało ludzi do rokoszu lub przyjmowało od nich przysięgi na uczestnictwo w rokoszu, lub też rozgrzeszało ich z przyszłych zbrojstw i tym podobnych zbrodni, popełnionych na korzyść rokoszu; albo
- że chociaż oznaczone w ustępie a przestępstwa, popełnione zostały tylko przez pojedyncze osoby zgromadzenia klasztornego, jednakże przełożony i inni zakonnicy nie przedsięwzięli środków właściwych do zahamowania takowych występnych czynów i nie zawiadomili w swoim czasie o nich zwierzchności, dla postąpienia podług praw; albo
- że osoby stanu zakonnego weszły same do szeregów band zbrojnych, lecz o samowolnym ich wydaleniu się z klasztoru, ani przełożony, ani pozostali zakonnicy, także nie oznajmili w swoim czasie właściwej władzy; albo
- że klasztor zbierał pieniądze lub różnego rodzaju jałmużnę na wspieranie rokoszu; albo
- że klasztor składał na korzyść tak zwanego rządu rewolucyjnego podatki lub jałmużny dla podtrzymania rokoszu; albo
- że w klasztornym gmachu lub na klasztornej ziemi odkryto zakopane, z wiedzą zakonników, broń, amunicję lub też inne sprzęty wojenne, również ukryte narzędzia drukarskie lub też drukowane proklamacje pobudzające do buntu; albo
- że w klasztornym gmachu lub majątku, z wiedzą zakonników, ukrywali się buntownicy, i o tem nie dano znać władzy policyjnej lub zwierzchnictwu wojskowemu⁴.

² Dziennik Praw [Królestwa Polskiego], t. 62, Warszawa 1864, s. 406–419.

³ *Ibidem*, s. 421–447.

⁴ *Ibidem*, s. 423.

Kasata klasztoru oznaczała wypędzenie zakonników z ich dotychczasowego miejsca pobytu i przeniesienie do tzw. klasztorów etatowych. W rzeczywistości w związku z kasatą wielu zakonników zesłano na Syberię. Innych zachęcano do emigracji albo do porzucenia stanu duchownego. Kasatę klasztorów administracja carska przeprowadziła w całym Królestwie Polskim w nocy z 27 na 28 listopada 1864 r.⁵, korzystając z pomocy wojska. Pora nocna została zarządzona celowo, aby uniemożliwić ewentualny opór miejscowej ludności⁶. Kasata klasztoru pociągała za sobą zajęcie całego mienia klasztorowego. Kościół klasztorowy oddawano do administracji najbliższej parafii jako kościół parafialny lub rektoralny. Grunty i nieruchomości innego rodzaju przekazano w zarząd i zawiadywanie Skarbu Państwa.

Sprawa sekularyzacji nieruchomości należących do zniesionych i zamkniętych klasztorów w 1864 r. nie jest przedstawiona w literaturze historycznej w sposób jednoznaczny i wolny od wątpliwości. Andrzej Chwalba w swej *Historii Polski 1795–1918* stwierdził, że po upadku powstania „w 1865 r. rząd skonfiskował dobra kościelne”⁷. W *Historii Kościoła w Polsce* bp Wincenty Urban, autor opracowania poświęconego historii Kościoła w zaborze rosyjskim, napisał: „W roku 1864 spadł nowy cios dotyczący spraw materialnych. Rząd carski przejął w administrację skarbu państwa dobra zakonów i duchowieństwa świeckiego; szereg klasztorów skasował, a majątki ich oddał na rzecz skarbu”⁸. Inni historycy Kościoła, w szczególności autorzy opisujący dzieje zakonów czy klasztorów, zazwyczaj wiążą kasatę klasztorów z utratą własności całego klasztorowego majątku na rzecz Skarbu Państwa (Skarbu Królestwa Polskiego)⁹. Poglądy te budzą jednak zasadnicze wątpliwości. Co bowiem oznaczało w istocie „przejęcie w administrację” czy „oddanie majątków na rzecz skarbu państwa” przez rząd carski? Czy rzeczywiście chodziło tutaj o przejęcie dóbr klasztorowych na własność Skarbu Państwa? Jednoznaczne rozstrzygnięcie tej kwestii może mieć znaczenie nie tylko ściśle historyczno-prawne, ale także rzutuje na dzisiejsze stosunki własności, a zwłaszcza może być pomocne w ustaleniu zasadności podnoszonych dzisiaj roszczeń.

Podstawowe znaczenie mają oczywiście przepisy ukazującego cara Aleksandra II z dnia 27 października/8 listopada 1864 r. o klasztorach rzymsko-katolickich w Królestwie Polskim. W sprawie klasztorowego mienia nieruchomego ukaz ten stanowił:

Art. 18. Ażeby zwrócić duchowieństwo zakonne do właściwych jego obowiązków, odpowiednich stanowi zakonnemu, tudzież, aby trwale i jednostajnie zabezpieczyć pozostałe w Królestwie Polskim Rzymsko-Katolickie klasztory i inne, na zasadzie art. 21, potrzeby Rzymsko-

⁵ Ks. M. Grzybowski, *Postawa Wincentego Chościak-Popiela – biskupa plockiego wobec kasaty klasztorów z 1864 r. w jego diecezji*, „Studia Plockie” 1983, t. 11, s. 259.

⁶ *Ibidem*.

⁷ A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000, s. 343.

⁸ *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: 1764–1945, cz. 1: 1764–1918, red. ks. B. Kumor, ks. Z. Obertyński, Poznań – Warszawa 1979, s. 458.

⁹ Por. *Historia Klasztoru Ojców Bernardynów w Warszawie*, www.bernardyni.net/www-szawieodxvii/czerniakow [dostęp: 14.08.2015].

-Katolickiego duchowieństwa, wszystkie majątki nieruchomości należące do klasztorów męskich i żeńskich, tak zniesionych i zamkniętych, jak też tych, które zostawione będą na etacie i poza etatem, jak również kapitały ich, przechodzą w zawiadywanie Skarbu, na zasadach podobnych tym, które przyjęte zostały w latach 1818–1822.

Art. 19. Wszystkie wyżej wzmiankowane majątki przechodzą porządkiem wyjaśnionym w przepisach dołączonych do niniejszego Ukazu, w zupełne zawiadywanie i rozrządzenie Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, z wyłączeniem tych gmachów, które będą zostawione klasztorom i kościołom poklasztorным, przeznaczonym na parafialne, czyli filialne, i tych realności (domów, budowli, gruntów itp.), które dla zabezpieczenia szpitalów i domów przytułku, lub dla innych celów dobroczynnych i społecznych, mają pozostać pod zarządem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, albo przejść pod zarząd Komisji Rządowej Oświecenia Publicznego¹⁰.

Jak wynika *expressis verbis* z przytoczonych przepisów, majątki nieruchomości kasowanych klasztorów przechodziły w „zawiadywanie Skarbu” (art. 18) albo „w zawiadywanie i rozrządzenie Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu” (art. 19). Określenia te oznaczały, że nie doszło do przejścia mienia klasztornego na własność Skarbu Państwa, a jedynie do ustanowienia przymusowego zarządu tym mieniem przez administrację rządową. Ukaz carski z dnia 27 października 1864 r. o klasztorach, likwidując klasztory, nie pozbawił Kościoła katolickiego własności klasztornego mienia nieruchomości. Jak stwierdził wybitny historyk prawa, Konstanty Grzybowski: „Majątek nieruchomy klasztorów przejęto w »zawiadywanie i rozporządzanie« rządu, co nie było przeniesieniem na państwo tytułu własności, ale oznaczało *de facto* sekularyzację dóbr zakonnych, a w rok później i innych instytucji kościelnych”¹¹. W dalszych latach władze zaborcze rosyjskie, korzystając z ustanowionego przez cara we wspomnianym ukazie prawa przymusowego zarządu, dokonywały wpisów w księgach hipotecznych prawa własności. Było to jawnym nadużyciem i przejawem kontynuowania represji wobec Kościoła katolickiego i narodu polskiego. Prawo przymusowego zarządu nieruchomości klasztornych przyznane Skarbowi Państwa, przy jednoczesnej likwidacji klasztorów, uznano za prawo własności. Było to nadużyciem charakterystycznym dla rosyjskiego samodzierżawia. Należy przy tym zaznaczyć, że wpis w księdze hipotecznej nie mógł mieć charakteru konstytutywnego, lecz wyłącznie deklaratorywny. Nie mógł na rzecz Skarbu Państwa stworzyć prawa, którego nie było¹².

W mojej opinii nie może być wątpliwości, że ukaz carski z 1864 r. nie ustanawiał własności Skarbu Państwa w stosunku do zajętych gruntów klasztornych. Grunt ten pozostawał niezmiennie własnością kościelną. Rodzi się jednak pytanie, do jakiej kościelnej osoby prawnej własność ta należała, skoro dotychczasowy podmiot prawa własności (czyli klasztor) został skasowany. Odpowiedź na to

¹⁰ Dziennik Praw [Królestwa Polskiego], t. 62, s. 415.

¹¹ K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, Warszawa 1982, s. 130.

¹² Autorowi znany jest taki przypadek w odniesieniu do dóbr skasowanego klasztoru Bernardynów warszawskich.

udziela sam ukaz, z którego treści – moim zdaniem – wynika *implicite*, że własność ta przypadła „zwierzchności diecezjalnej”, czyli biskupowi lub arcybiskupowi właściwemu ze względu na położenie danego klasztoru. W ukazie z dnia 27 października/8 listopada 1864 r. jednak nie ma wprost mowy o tym, że prawo własności nieruchomości zlikwidowanych klasztorów przechodzi na „zwierzchność diecezjalną”. Na stwierdzenie to pozwala wykładnia teleologiczna i systemowa. Celem tego aktu było między innymi zniesienie większości działających w Królestwie Polskim klasztorów katolickich oraz poddanie pozostałych pod jurysdykcję miejscowej władzy kościelnej. Ten cel został w sposób oczywisty wskazany w preambule tego aktu. W szczególności chodzi o następujący fragment:

[...] gdy tymczasem, w większości państw rzymsko-katolickich w Europie, dawno już przedsięwzięto środki do poddania zakonników pod ogólną Zwierzchność Diecezjalną, do zniesienia klasztorów nie mających oznaczonej ustawami kanonicznymi liczby zakonników, lub tych, których objawiły dążenie szkodliwe i do oddania pod administrację rządową majątków klasztornych, zarząd którymi odrywa duchowieństwo od jego prawdziwego powołania¹³.

W sytuacji, kiedy ukaz z dnia 27 października 1864 r. nie przejmował w sposób wyraźny na własność Skarbu Królestwa majątków nieruchomości likwidowanych klasztorów, poddanie klasztorów pod jurysdykcję zwierzchności diecezjalnej, które wynikało z treści tego ukazu, należy moim zdaniem rozumieć jako zgodę carskiego ustawodawcy na przejście prawa własności na wspomnianą zwierzchność. Pozostawało to także w zgodzie z przepisami prawa kanonicznego Kościoła katolickiego. Zasadą prawa kanonicznego było i *notabene* jest w dalszym ciągu, że w przypadku likwidacji kościelnej osoby moralnej (prawnej) jej majątek automatycznie z mocy prawa przechodzi na własność osoby moralnej bezpośrednio wyższej. Regułę tę stanowił kanon 1501 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r.¹⁴, którego przepis stanowił powtórzenie zasad zawartych w obowiązującym w XIX w. *Corpus Iuris Canonici*. Do respektowania przepisów prawa kanonicznego Kościoła katolickiego na terenie Królestwa Polskiego (kongresowego) zobowiązywał cara Rosji i jego urzędników konkordat z dnia 3 sierpnia 1847 r. zawarty przez cara Mikołaja I z papieżem Piusem IX¹⁵.

Nie ma możliwości, aby w przypadku likwidacji klasztorów na mocy ukazu z 1864 r., z jednoczesnym objęciem w zarząd państwowy należących do niego nieruchomości, stawały się one własnością niczyją. Na mocy prawa kanonicznego

¹³ Dziennik Praw [Królestwa Polskiego], t. 62, s. 409.

¹⁴ *Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, Romae 1918, s. 437.

¹⁵ S. Olszamowska-Skowrońska, *Le Concordat de 1847 avec la Russie d'après les documents authentiques, Sacrum Poloniae Millemium VIII–IX*, Romae 1962, s. 447–877; E.A. Astafieva, *Le concordat de 1847 entre la Russie imperiale et le Saint-Siège: origine, contenu et suite*, [w:] *Le droit ecclésiastique en Europe et à ses marges (XVIII–XXe siècles)*, eds. B. Basdevant-Gaudemet, F. Jankowiak, J.-P. Delannoy, Leuven 2009, s. 47–61.

własność ta automatycznie przechodzi na rzecz kościelnej osoby prawnej bezpośrednio wyższej. Dodatkowo należy podnieść, że powyższe stanowisko pozostawało w zgodzie z obowiązującą w Królestwie Polskim ustawą zasadniczą, jaką był Statut Organiczny z dnia 26 lutego 1832 r. Akt ten w art. 6 stanowił: „Fundusze posiadane przez duchowieństwo rzymskokatolickie i greckounickie uznaje się za własność ogólną, nietykalną hierarchii kościelnej każdego z tych wyznań”¹⁶. Zgodnie z tym przepisem w Królestwie Kongresowym wszelkie kościelne dobra ruchome lub nieruchome stanowiły własność hierarchii kościelnej, a więc biskupów.

W okresie wydania carskiego ukazu z 1864 r. przeniesienie prawa własności w następstwie decyzji organów władzy następowało przez użycie wyrażenia „konfiskata” w stosownym akcie prawnym ogólnym lub indywidualnym. Konfiskata oznaczała odjęcie prawa własności dotychczas uprawnionemu i przeniesienie go na Skarb Państwa. Konfiskata była czymś innym niż ustanowienie przymusowego zarządu na rzecz Skarbu Państwa, które określane było z reguły terminem „sekwestr” lub bez słowa „sekwestr” w formie samego wyrażenia o objęciu danych dóbr przymusowym zarządem Skarbu Państwa. Obie te instytucje prawne (tj. sekwestr i konfiskata majątków podmiotów czynnych w powstaniach antyrosyjskich listopadowym i styczniowym) były wyraźnie odróżniane¹⁷.

Znaczenia prawne terminów „konfiskata” i „sekwestr” zostały *expressis verbis* wyjaśnione w postanowieniu Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z dnia 2/14 kwietnia 1835 r.¹⁸ W art. 1 tego postanowienia stwierdza się:

Konfiskata majątku, w skutku ogólnych postanowień Najjaśniejszego Pana, decyzją Rady Administracyjnej nakazana, lub wyrokiem prawomocnym sądów zwyczajnych, lub szczególnych zasądzona, przenosi własność majątku osoby skazanej, jaki w dniu ogłoszenia decyzji lub wyroku prawomocnego do niej należał, ze wszystkimi prawami skazanego co do majątku skonfiskowanego służącymi i ze wszystkimi obowiązkami, majątek tenże ciężącymi, na rzecz Skarbu publicznego¹⁹.

Z kolei w art. 15 stwierdzono: „Od konfiskaty różni się sekwestracja majątku tym, iż przez zajęcie dóbr w sekwestrację, Skarb staje się tylko administratorem i zachowawcą majątku sekwestracji uległego, dopóty dopóki kara konfiskaty lub uwolnienie od sekwestracji nie nastąpi”²⁰. W świetle cytowanego postanowienia konfiskata majątku mogła nastąpić albo na drodze wyroku sądowego, albo decyzji Rady Administracyjnej, czyli rządu Królestwa, albo wreszcie „w skutku ogólnych postanowień Najjaśniejszego Pana”, czyli na drodze ukazu cara.

¹⁶ *Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego*, oprac. J. Sawicki, t. 2, Warszawa 1953, s. 141.

¹⁷ Dowodzi tego publikacja pt. *Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Skarbu*, t. 3: *Sekwestr i Konfiskata*, Warszawa 1866.

¹⁸ *Dziennik Praw [Królestwa Polskiego]* t. 16, s. 429 i n.

¹⁹ *Ibidem*, s. 430.

²⁰ *Ibidem*, s. 439.

Ukaz cara Aleksandra II z dnia 27 października/8 listopada 1864 r. nie zawierał żadnych postanowień o konfiskacie mienia nieruchomości kasowanych klasztorów. Jest w nim mowa (art. 19) o przejęciu majątków nieruchomości w „zupełne zawiadywanie i rozrządzenie Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu”²¹. Tego rodzaju rozporządzenie carskie nie może być interpretowane inaczej, jak ustanowienie całkowitego sekwestru. Nie postanowiono w nim odjęcia własności i przeniesienia jej na Skarb Państwa, czyli nie postanowiono konfiskaty. Wypada pamiętać, że choć po powstaniu styczniowym w Królestwie władze rosyjskie nie ustanowiły w sposób zgodny z ówczesnym prawem przeniesienia własności nieruchomości klasztornych na Skarb Państwa (czyli konfiskaty), dokonano wówczas – jak pisał wspomniany wyżej Konstanty Grzybowski – faktycznej sekularyzacji (*de facto*) dóbr zakonnych²². Nie można jednak w tym przypadku stanu faktycznego utożsamiać z rzeczywistym stanem prawnym.

W przytoczonym powyżej art. 18 ukazu z dnia 27 października/8 listopada 1864 r. w zakończeniu figuruje odesłanie do „zasad podobnych tym, które przyjęte zostały w latach 1818–1822”. Chodziło w tym przypadku o przepisy Ukazu Namiestnika Królestwa Polskiego wydanego w imieniu cara Aleksandra I z dnia 7 kwietnia 1818 r. pt. *Urządzenie dóbr i lasów Koronnych i narodowych*, ogłoszonego w Dzienniku Praw Królestwa Polskiego (nr 22, s. 2–16). Ukaz ten zawierał szczegółowe postanowienia dotyczące administrowania i gospodarowania dobrami narodowymi. Nie ma w nim mowy o konfiskacie własności.

Obowiązujący w Kościele rzymskokatolickim, przed wejściem w życie Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r., *Corpus Iuris Canonici* był złożony z sześciu osobnych zbiorów prawa, zawierających kazuistyczne przepisy. Podstawą źródłową kanonu 1501 Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r. były więc różnorodne kanony z *Corpus Iuris Canonici* odnoszące się do zakazów alienacji dóbr kościelnych i uznające dobra kościelne za tzw. dobra martwej ręki, co oznacza, że dobra nabyte prawnie przez Kościół pozostają zawsze jego własnością i nie podlegają zbyciu na rzecz innego podmiotu na żadnych warunkach. Stanowiły to liczne ustawy papieskie figurujące w *Corpus Iuris Canonici*, jak: Klementyny, III, 5 *De rebus ecclesiae non alienandis*, c. 2 czy *Extravagantes Communes*, III, *De rebus ecclesiae non alienandis*, c. un. W tym ostatnim czytamy: *Bonorum ecclesiasticorum alienatio non tenet et alienantes et recipientes sunt excommunicati* („Alienacja i nabycie dóbr kościelnych nie ma żadnej mocy prawa, a zbywcy i nabywcy podlegają ekskomunice”). Według tego kanonu dobra kościelne zbyte wbrew temu zakazowi podlegają miejscowemu ordynariuszowi, który może je nadać innej osobie, chyba że dyspozycja danymi dobrami została zarezerwowana na rzecz Stolicy Apostolskiej (*possintque per locorum ordinarios, vel alios ad quos eorum collatio pertinet, personis idoneis [...] libere de*

²¹ Dziennik Praw [Królestwa Polskiego], t. 62, s. 415, art. 19.

²² K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski...*, s. 130.

iure conferri, nisi alias dispositione Apostolica esedis sint specialiter aut generaliter reservata)²³.

Ponadto jako podstawę prawną uznania dóbr kościelnych za wieczystą własność Kościoła wskazywany jest dekret Soboru Trydenckiego z dnia 17 września 1563 r. (sessio 22, caput 11). Uznawał on za całkowicie bezprawne akty naruszenia kościelnej własności oraz ustanawiał karę anatemy (klątwy) na wszystkich, bez względu na pozycję, naruszcycieli własności kościelnej. Odnosi się to także do aktów dokonywanych przez władców państw wrogich Kościołowi²⁴. Bezpośrednio też wchodzi tutaj w grę kanony traktujące biskupa diecezjalnego za podmiot posiadający władzę (*potestas*) nad całością kościoła partykularnego diecezjalnego, a więc również nad dobrami kościelnymi w diecezji, nie wyłączając dóbr zakonnych²⁵. Dodajmy, że w świetle dawnego prawa kanonicznego, a więc *Corpus Iuris Canonici*, każda kościelna osoba moralna (prawna) była traktowana jako podmiot „niepełnoletni”, pozostający zawsze pod kuratelą władzy zwierzchniej, w tym przede wszystkim biskupa. Obowiązywała bowiem reguła: *ecclesia iure minoris debeat semper illes aservari*²⁶. Kościelnej władzy zwierzchniej, w szczególności biskupowi, przysługiwało prawo do *restitutio in integrum*, czyli odzyskania utraconych dóbr ziemskich lub wynagrodzenia szkód poniesionych przez kościelną osobę moralną²⁷. Jak stwierdzał dziewiętnastowieczny kanonista, Johann Friedrich von Schulte, po likwidacji kanonicznego instytutu jego majątek pozostaje w dyspozycji Kościoła, czyli biskupa, ewentualnie papieża²⁸.

Ukaz cara Aleksandra II z dnia 27 października/8 listopada 1864 r. został wydany jako przejaw polityki represji wobec narodu polskiego, pokonanego w walce o niepodległość rozpoczętej w sposób otwarty 22 stycznia 1863 r. Tego rodzaju akt ustawodawczy był w istocie bezprawny i w żadnym wypadku nie może być uznany za źródło prawa własności Skarbu Państwa ani w przeszłości, ani dzisiaj. W swoim orzeczeniu z dnia 11–12 maja 1928 r. komplet Calej Izby Cywilnej Sądu Najwyższego RP stwierdził, co następuje:

²³ Fragmenty *Corpus Iuris Canonici* cytuję według wydania: *Corpus Iuris Canonici. Editio Lipsiensis Secunda post Aemilii Ludovici Richteris ad Librorum manu scriptorum et Editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg, Pars Prior Decretum Magistri Gratiani et Pars secunda Decretalium Collectiones*, Graz 1959.

²⁴ Zob. *Canones et decreta sacrosanctio ecumenici et generalis Concilii Tridentini, Salmanticae 1564*, fol. 82v.

²⁵ Zob. Dekret Gracjana, Causa 18, q. 2 c. 10–11; Dekretały Grzegorza IX, 1, 4, c. 8; Klementyny, III, 11, *De religiosis domibus, ut episcopo sunt subiectae*, c. un.

²⁶ Por. Dekretały Grzegorza IX, I, 41, c. 1.

²⁷ Dekret Gracjana, Causa XVI, q. 3, c. 15; Dekretały Grzegorza IX, I, 41, *De integrum restitutione*, c. 1.

²⁸ J.F. von Schulte, *Lehrbuch des kanonischen Kirchenrechts*, Giessen 1868, s. 497. Zob. też: *Dictionnaire de Droit Canonique*, ed. R. Naz, Vol. 2, Paris 1937, col. 836–841; *Dictionnaire de Droit Canonique*, ed. R. Naz, Vol. 6, Paris 1954, col. 1359–1391.

[...] wszelkie akty władzy [...] czy to ustawodawcze, czy wykonawcze, na których oparta była i za których pomocą dokonana została konfiskata [majątków po powstaniu styczniowym – W. U.], nie były aktami prawa, lecz przejawami bezprawia, wynikającymi z zaprzeczenia Narodowi Polskiemu, najistotniejszego prawa, jakim jest prawo do samodzielnego bytu państwowego²⁹.

W dalszej części wspomnianego orzeczenia Sąd Najwyższy stwierdza:

Wytworzone przez taki gwałt i bezprawie stosunki prawne, których samo powstanie byłoby zgoła niemożliwe w Państwie Polskim, mogły istnieć jedynie dopóty, dopóki istniał ówczesny stan polityczno-prawny i istniała władza, zdolna wymusić trwanie takiego stanu rzeczy; wówczas też, w związku z ustrojem państwowym rosyjskim dla zniesienia skutków takich konfiskat i opartych na nich tytułów przez władze i sądy, wchodzące w skład owego ustroju, konieczny byłby zezwalający na ich unicestwienie przepis ustawy. Z chwilą jednak ustąpienia tamtej władzy, upadku tamtego ustroju i odzyskania przez Polskę niepodległości upadły również takie nielegalne powołane do życia stosunki prywatno-prawne, jako sprzeczne z istniejącym od tej chwili stanem publiczno i prywatno-prawnym, odżyły natomiast prawa i tytuły legalnych właścicieli majątków skonfiskowanych – o ile naturalnie, nie zostały utracone w sposób, odpowiadający nowemu stanowi prawnemu w Państwie³⁰.

Ukaz Imperatora Rosji z dnia 27 października/8 listopada 1864 r. nie zawierał w swej treści żadnego przepisu ustanawiającego przejęcie na rzecz Skarbu Państwa własności nieruchomości likwidowanych klasztorów. Nie można więc dzisiaj, w III Rzeczypospolitej Polskiej, wydobywać takie rozstrzygnięcia na drodze wykładni niezgodnej z literą wspomnianego ukazu (*interpretaatio praeter legem*). Ukaz ten ponadto – jak wynika z powołanego wyżej orzeczenia Izby Cywilnej Sądu Najwyższego RP z dnia 11–12 maja 1928 r. – należy uznać za bezprawny.

BIBLIOGRAFIA

- Astafieva E.A., *Le concordat de 1847 entre la Russie imperiale et le Saint-Siège: origine, contenu et suite*, [w:] *Le droit ecclésiastique en Europe et à ses marges (XVIIIe–XXe siècles)*, eds. B. Basdevant-Gaudemet, F. Jankowiak, J.-P. Delannoy, Leuven 2009.
- Canones et decreta sacrosanctio ecumenici et generalis Concilii Tridentini*, Salmanticae 1564.
- Chwalba A., *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000.
- Codex Iuris Canonici Pii X Pontificis Maximi iussu digestus Benedicti Papae XV auctoritate promulgatus*, Romae 1918.
- Corpus Iuris Canonici. Editio Lipsiensis Secunda post Aemilii Ludovici Richteri ad Librorum manu scriptorum et Editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit Aemilius Friedberg, Pars Prior Decretum Magistri Gratiani et Pars secunda Decretalium Collectiones*, Graz 1959.
- Dictionnaire de Droit Canonique*, ed. R. Naz, Vol. 2, Paris 1937.
- Dictionnaire de Droit Canonique*, ed. R. Naz, Vol. 6, Paris 1954.

²⁹ Sygn. akt. Sądu Najwyższego I C 592/26, Zbiór Orzeczeń Sądu Najwyższego 1928, poz. 98, s. 156, cyt. za: J. Maziarz, *Biegły sądowy z zakresu historii prawa*, Kraków 2014, s. 97 i n.

³⁰ *Ibidem*.

- Dziennik Praw [Królestwa Polskiego], t. 16, 62, Warszawa 1864.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia Państwa*, Warszawa 1982.
- Grzybowski M. ks., *Postawa Wincentego Chościak-Popiela – biskupa płockiego wobec kasaty klasztorów z 1864 r. w jego diecezji*, „Studia Płockie” 1983, t. 11.
- Historia Klasztoru Ojców Bernardynów w Warszawie*, www.bernardyni.net/wwarszawieodxvii/czerniakow [dostęp: 14.08.2015].
- Historia Kościoła w Polsce*, t. 2: *1764–1945*, cz. 1: *1764–1918*, red. ks. B. Kumor, ks. Z. Obertyński, Poznań – Warszawa 1979.
- Maziarz J., *Biegły sądowy z zakresu historii prawa*, Kraków 2014.
- Olszamowska-Skowrońska S., *Le Concordat de 1847 avec la Russie d'après les documents authentiques, Sacrum Poloniae Millenium VIII–IX*, Romae 1962.
- Schulte F., *Lehrbuch des kanonischen Kirchenrechts*, Giessen 1868.
- Witkowski W., *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007.
- Wybór tekstów źródłowych z historii państwa i prawa polskiego*, oprac. J. Sawicki, t. 2, Warszawa 1953.
- Zbiór przepisów administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Skarbu*, t. 3: *Sekwestr i Konfiskata*, Warszawa 1866.

SUMMARY

After the fall of the January Uprising (1863/1864), the Tsarist government abolished the last elements of political and administrative autonomy of the Kingdom of Poland, transforming it into the Vistula Land. Insurgents and their families as well as the Catholic Church, as a major mainstay of Polishness, were most affected by the Tsarist repressions. One of the major points of these anti-Church repressions conducted by the Tsarist government was the dissolution and reorganization of monasteries carried out under the ukase issued by Tsar Alexander II on October 27/November 8, 1864. The dissolution of the monastery entailed the occupation of the whole monastic property. The monastery church was turned over to the nearest parish administration as a parish or rectorial church. Land and other properties were transferred to the management of the State Treasury. In historical literature, the question of secularization of the properties which belonged to the abolished and closed monasteries in 1864 is neither clear-cut nor free from doubts. Was it really about taking over monastic goods by the State Treasury?

In the article, the author proves that the Tsar's ukase of 1864 did not claim the state-owned property towards the occupied monastic land. The land remained the property of the Church, staying under indefinite State Treasury management (the so-called sequestration). The question arises, however, as to which ecclesiastical legal person that property belonged to, since the current holder of property law, namely the monastery was disbanded. The answer to this question can be found in the Ukase which states that the property is under “diocesan sovereignty”, namely the bishop or archbishop relevant for the particular monastery's location. It also remained in line with the regulations of canon law of the Catholic Church. The principle of canon law has been and still is that in case of the liquidation of an ecclesiastical moral (legal) person, its assets automatically, by virtue of law, become the property of the legal (directly superior) person. This principle was established by a canon 1501 of the Code of Canon Law of 1917, whose regulation was a repetition of the principles of the *Corpus Juris Canonici* which was used in the 19th century. Tsar of Russia and his officials were obliged to respect the norms of canon law of the Catholic Church in the Kingdom of Poland (Congress Poland) under the Concordat of August 3, 1847 concluded between Tsar Nicholas I and Pope Pius IX. In case of the liquidation of the monastery under the Ukase of

1864 with simultaneous taking over the monastic properties by the State management, they did not become no one's property. Under canon law, this property was automatically transferred to the ecclesiastical, legal (directly superior) person.

Keywords: Kingdom of Poland (Congress Poland); the January Uprising of 1863; the Church in Poland in the 19th century; the dissolution of the monasteries; Tsar Alexander II's ukase of October 27 November 8; 1864 on the dissolution of the monasteries